

PÓK ATTILA

Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a sarajevói merénylet után

„Az élők cselekedeteinek kilenctizedét a halottak cselekszik.”

(Babits Mihály)

*Testvérek, ha túl leszünk,
sohse nézünk hátra!
Ki a bűnös, ne kérjük,
ültessünk virágot,
szeressük és megértsük
az egész világot:
egyik rész a munkára,
másik temetésre:
adjon Isten bort, búzát,
bort a feledésre.*

(Babits Mihály)

Leltár helyett a kíváncsiaknál talán élesebben szeretnék problémákat exponálni. Emellett kötelességemnek tartom, hogy utaljak Jay Winter¹ és Antoine Prost alapvető historiográfiai munkásságára, Jordan Baev,² Alan H. Kramer,³ Mark Mazower⁴

¹ Jay WINTER – Antoine PROST: *The Great War in History: Debates and Controversies. 1914 to the Present*. Cambridge University Press, 2005.

² Jordan BAEV: *The Memory and Legacy of World War One and World War Two in Contemporary Western Historiography*. Manuscript, 2014.

³ Alan KRAMER: Recent Historiography of the First World War. *Journal of Modern European History* 2014./1. 5–27., 2. 155–174.

⁴ Mark MAZOWER: Opening Lecture at the international conference in Sarajevo. *The Great War. Regional Approaches and Global Contexts*, 2014. június 19.

legfrissebb áttekintéseire az első világháború történetének legújabb irodalmáról. Kiemelem továbbá Balázs Eszter, Bihari Péter, Galántai József, Glatz Ferenc, Hajdú Tibor, Hanák Péter, Jeszenszky Géza, Oliver Janz, Pollmann Ferenc, Szabó Dániel, Sz. Bíró Zoltán hazánkban jól ismert írásait, amelyek nélkül nem készülhetett volna el ez a munkám.

A történetekké és történelemmé formált múlt legalább öt szinten van jelen világunkban: a tudományban a céh szabályai adnak keretet a kutatáshoz és értelmezéshez; a politikában a história a hatalom megszerzésének és megtartásának eszköze; a társadalom napi életében az egyéni és csoportos emlékezés manapság oly gyakran emlegetett sémái szerint hat; az oktatásban a nevelés és a személyiségformálás része; végül a múltért viselt erkölcsi és jogi felelősség szintjén is hat ránk. A múlttal való foglalkozás e rendkívül eltérő formáiban igen különböző tartalmakat kapnak olyan alapfogalmak, mint tettes és áldozat vagy passzív szemlélő, illetve bűn, vétek, felelősség. Ezért is lehetetlen azt várni (bármilyen szépen írja is a 20. század egyik legnagyobb költője), hogy „őseink harcát békévé oldja az emlékezés”. A tudomány bővítheti és rendszerezheti történeti ismereteinket, de nem sokat tehet a megbékélés érdekében, hiszen ahhoz nem feltárnia, hanem inkább ellepleznie kellene a különböző identitások mentén szerveződő csoportok érdek-különbségeit. Annál fontosabb feladata lehet diszciplinánknak a kölcsönös empátia kifejlődésének elősegítése, hiszen a konfliktusok feloldásának első lépése az ellentétes álláspont megértése. 2012 nyarán, amikor készülödni kezdtünk a tudományos és politikai megemlékezésekre a „hosszú 19. századot” lezáró katasztrófa közvetlen kiváltójáról, a szarajevói merényletről, mindezt még nem így láttam. Őszinte naivitással azt reméltem, hogy az első világháború kitörésének 100. évfordulója egyszeri, rendkívüli, szimbolikus pillanat. Ha méltó módon emlékezünk és emlékeztetünk 1914 nyarára, a tudomány és a politika együttműködve üzenheti hazánk, régióink és kontinensünk közvéleményének: van esély arra, hogy előbb-utóbb túllépjünk a 20. század traumáin. Áttekintve az áttekinthetetlenül gazdag újabb szakirodalmat és az emlékezések, konferenciák hosszú

sorát, s mindehhez hozzátéve személyes tudományszervezői tapasztalataimat, egyértelműen mondhatom: véleményem szerint erre egyelőre nincs esély. Reményeinket arra kell korlátoznunk, amiben egy jól őrzött robbanóanyag-raktár szomszédságában élők reménykednek: olyanokra bízunk a raktár őrzését, akik tudásuk és jellemük révén mindent meg tudnak tenni azért, hogy természeti csapás vagy emberi hiba folytán ne történjen robbanás.

Az első világháború történetének historiográfiájában konszenzus uralkodik arról, hogy a témakör kutatásában – generációkhoz kapcsolódva – három nagy korszakot különböztethetünk meg. Ugyanakkor historiográfiai vitakérdés, hogy a generációk szempontjainak és módszereinek változása csak a kutatási horizont tágulását jelenti-e, vagy minőségi fejlődést, tökéletesedést is hoz. Az első generáció tagjai, egyes esetekben már a háború idején is, az eseményeket elemző, a háborút aktívan megélt főtisztek, diplomata és történészek voltak, akik felülnézetből, az eseményeket döntéseikkel formáló politikusok és katonák perspektívájából foglalkoztak a háborúval. A felelősség keresése, pontosabban áthárításának igénye hatalmas mennyiségű forráskiadvánnyal gazdagította szakmánkat. Az I. világháború történetéről készült brit sorozat 40, az ausztrál 15, a francia 106, a német 16 vaskos kötetből áll, de mindehhez járul még a diplomáciai és külpolitika-történeti forráskiadványok szinte végtelen sora is. Gyakran beszélnek a dokumentumok háborújáról, hiszen az első ilyen kiadványok már 1915-ben megjelentek; majd a titkos diplomácia hagyományának elítélése mind a bolsevik forradalom osztályharcos, mind a wilsoni politika demokratikus érve lett. E kutatói generáció neves személyisége *Pierre Renouvin*, aki bár maga is megsebesült a háborúban, hangsúlyozza: nem a katonák mindennapi tapasztalata, hanem csak a háborús stratégiák koncepcióinak, tevékenységének elemzése, valamint a háborús érdemek, a hősiesség és a helytállás méltatása adhat reális képet a háborúról. Mellette fontosak még *Sidney Fay*, *Bernadotte Schmitt* és *Luigi Albertini* művei. E kutatási és emlékezési időszak nagy hozama a rendkívül részletes hadtörténet és diplomáciatörténet.

Ugyanakkor ne feledkezzünk el egy egészen más szempontú, a háború lehetséges következményeit elemző munkáról sem. J. M. Keynes⁵ közvetlenül a háború után mutatott rá arra, hogy a vesztesek túlzott, a wilsoni elveknek ellentmondó megterhelése egyszerre ássa alá a győztes hatalmak szavahihetőségét és válhat új háború okozójává. Ebben a légkörben alakult ki a modern Európa-történeti kutatás, amelynek fő vonala az 1950-es évekig lényegében diplomáciatörténetet, illetve a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozását jelentette, és ebben amerikai történészek játszottak irányító szerepet.

E munkáknál azonban jóval nagyobb hatást gyakoroltak az európai és az amerikai közgondolkodásra azok a tanulmányok, amelyek egy-egy nemzet igazát bizonygatták, valamint az 1920-as évek leghatásosabb történelmi divatja, amely a felelősséget a németekről egyenesen az angol–amerikai–francia szövetségre hárította. Így például egyes amerikai történészek a belgiumi atrocitásokat is a belga *francs-tireurs*-ok provokációinak tulajdonították. Ehhez tartozott a párizsi békeszerződések általános amerikai elítélése. Gondolok itt elsősorban *Harry Elmes Barnes*⁶ és *Charles A. Beard*⁷ munkáira (utóbbi a hírnevét először 1913-ban megjelent *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States* című könyvének köszönheti). Barnes és Beard baloldalinak számított; megnyerték maguknak például a szocialista *Norman Thomast*, írásaikból mégis a német és az amerikai jobboldal profitált leginkább.

Az említett munkáknál hosszabb távon a mai napig sokkal nagyobb hatást gyakorolnak a háborúról alkotott képünkre a

⁵ 1920-ban közzétett nagyhatású könyve igen tragikus hangvétellel indít, amikor a közép-kelet-európai helyzetről ír: „There it is not just a matter of extravagance or “labor troubles”; but of life and death, of starvation and existence, and of the fearful convulsions of a dying civilization.” (J. M. James Maynard KEYNES: *The Economic Consequences of the Peace*. New York–Harcourt, Brace and Howe, 1920. 5. Internetelérhetőség:

<http://www.gutenberg.org/files/15776/15776-h/15776-h.htm>)

⁶ *The Genesis of the World War; an Introduction to the Problem of War Guilt*. New York, Knopf, 1929.

⁷ A rendkívül nagy tekintélyű Beard eleinte támogatta az Egyesült Államok szerepvállalását a háborúban, de elítélte az ellenség gyűlöletére alapozó, kritikát nem tűró háborús propagandát.

második generációnak az 1960–1970-es években megjelent írásai. A vietnami és az algériai háború tapasztalatainak birtokában alkotó nemzedékhez köthető első igazán nagy kisugárzású könyv leginkább személyességével ért el kiugró sikert.⁸ Az egyszerű katonák világháborús tapasztalataira épített, s ezzel új historiográfiai korszakot nyitott, amelyben a háború alatti illetve a háború okozta társadalmi konfliktusok vizsgálata került a kutatók figyelmének előterébe. Így 1964-ben a BBC filmsorozata vagy A. J. P. Taylor, a talán legismertebb, ha nem is feltétlenül a legismertebb 20. századi brit történész 1963-ban megjelent könyve⁹ már nem a nemes ügyért folytatott hősi küzdelemnek, hanem sokkal inkább az értelmetlen szenvedésnek állított emléket. Új fejlemény e generáció munkásságában az is, hogy az ide sorolható történészek a háborús felelősség bűne helyett egyre inkább a háború okaira és a hadicélok vizsgálatára, továbbá a megbékélés lehetőségére összpontosították figyelmüket. A szakma ugyanis mind nagyobb gyanakvással szemlélte a „hivatalos” politika- és diplomáciatörténeti kiadványokat. Mindez nem jelentette a hagyományos diplomáciatörténet eltűnését, sőt ekkoriban terjedt el széles körben A. J. P. Taylor először 1954-ben megjelent, s a mai napig alapkönyvnek számító *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1914* című műve is,¹⁰ amely a diplomáciát ideológiamentes hatalompolitikai tevékenységként írja le. Ugyanez a szemlélet tükröződik 1961-es könyvében,¹¹ amely Hitlert tárgyszerűen, német érdekeket pragmatikusan érvényesítő politikusként írja le. Ezt itt azért említtem, mert ugyanebben az évben jelent meg a második generáció legnagyobb kisugárzású teljesítménye: Fritz Fischer hamburgi történész *Griff nach der Weltmacht* című munkája. Fischer olyan időszakban publikálta a II. és III. Német Birodalom imperializmusai közötti folyamatosságot dokumentálni kívánó

⁸ André DUCASSE – Jacques MEYER – Gabriel PERREUX: *Vie et mort des Français, 1914–1918*. Paris, Hachette, 1959. 512 p.

⁹ *The First World War: An Illustrated History*. Hamilton, London, 1963.

¹⁰ *Oxford History of Modern Europe*. Oxford, Clarendon Press, 1954.

¹¹ *The Origins of World War II*. Hamilton, Hamster, London, 1961.

művét,¹² amikor Eichmann jeruzsálemi pere és a frankfurti Auschwitz-perek amúgy is a német kollektív és hosszú távú bűnösség tézisének valló politikusok érveit támogatták. Fischer fiatal korában a Wehrmachtban harcolt, és csak a háború végén vált a nemzetiszocialista rendszer kritikusrává. Legavatottabb és legelszántabb vitapartnere az első világháborút végigharcoló *Gerhard Ritter* volt, aki Fischer szemléletét kevésbé ideológiai, mint inkább forráskritikai érvekkel támadta. Ebben az időben bontakozott ki az első világháború marxista irodalma, az imperializmus-kutatás modern hulláma (*Wolfgang J. Mommsen*) s a Fischer-vitában gyökerezik a Ritter által oly élesen kritizált német *Sonderweg*-koncepció több évtizedes diszkussziója is. Bármilyen kritikusan méltatták és méltatják is sokan a hagyományos német professzori mentalitású, fiatal tanítványai által mégis úttörőként ünnevelt Fischer munkáit, azt senki sem tagadhatja: nem Ritter, hanem Fischer gondolatai adtak meghatározó lökést a német történész-szakmán messze túlmutató szembenézésnek a múlttal (*Vergangenheitsbewältigung*).

E generációnak ugyancsak nagy befolyású egyénisége *Arno Mayer*, aki iskolateremtőnek is nevezhető a belpolitika primátusát kiemelő szemléletével. Híres 1967-es esszéje¹³ szerint a későbbi hadviselő országokban forradalmi helyzet alakult ki 1914-re, és a háború a forradalmakat megelőző ellenforradalmi csapásként is értelmezhető. Mayer szerint Lenin és Wilson az új, békésnek és racionálisnak hitt diplomácia elvét képviselte a régi diplomácia titkos szerződésekre építő kíméletlen hatalmi politikájával szemben. A Párizs környéki békék fő hibája e szempontból az, hogy a hagyományos diplomácia felülkerekedett az új elveken, és ezt leginkább a Szovjet-Oroszországtól, a bolsevizmustól való félelem motiválta.

Az 1970-es években bontakozott ki a bielefeldi társadalomtörténeti iskola munkássága. Az akkori fiatal liberális német

¹² *Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914–18*. Hamburg, 1961.

¹³ Legújabb kiadása: *The Primacy of Domestic Politics*. In: Holger HERWIG, ed., *The Outbreak of World War I*. 6. kiadás. MA. Houghton Mifflin, Boston, 1996. 42–47.

történészek számára a társadalmak mozgásainak, konfliktusainak vizsgálata, a struktúrák és folyamatok társadalomtudományos igényű elemzése volt a fő történészi feladat, gyakran nem titkolt együttérzéssel a mindenkori kizsákmányoltak, legyőzöttek, vesztesek iránt. Az irányzat egyik meghatározó, mértékadó műve az akkor harmincas éveiben járó Jürgen Kocka *Klassengesellschaft im Krieg*¹⁴ című, nem kis mértékben marxista módszereket hasznosító könyve lett.

A generáció hagyományosabb, politikátörténeti munkái közül kiemelkednek *Andreas Hillgruber* művei,¹⁵ aki szerint 1914 júliusában Berlin elszámította magát, mert Ausztria-Magyarország háborús terveinek támogatásával csak annyi volt a célja, hogy az antant szövetségi rendszerét bomlassza. A. J. P. Taylor szerint egyetlen nagyhatalom sem akart háborút, retorikájuk pusztán az elrettentést szolgálta. Az első világháborúval kapcsolatos 1970-es évekbeli vita ugyanakkor egy tágabb horizontú történeti, történetpolitikai vitába illeszkedik: a bielefeldi iskola *Primat der Innenpolitik* tézise és az akkor már nagy tekintélyű Hillgruber és más konzervatív történészek képviselte *Primat der Aussenpolitik* felfogása közé.

Időben későbbi, de kérdésfeltevésében még a második generációval rokonítható az amerikai *David Fromkin* sokat olvasott könyve.¹⁶ Fromkin sajátos csavarral, Németországot tartja a háború kezdeményezőjének. Az először 2004-ben publikált műben azt olvashatjuk, hogy az 1914 nyári események mögött elsősorban a német katonai elit preventív akciója húzódik meg, s II. Vilmost kész helyzetek elé állították. Az egész vonatkozó irodalomban talán ez ábrázolja legdrámaibban a nagy háborút, úgy, mint az új és legújabb kori egyetemes történelem legnagyobb katasztrófáját.

¹⁴ *Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918.* Vandenhoeck& Ruprecht, Göttingen, 1978.

¹⁵ Riezlers Theorie des kalkulierten Risikos und Bethmann Hollwegs politische Konzeption in der Julikrise 1914. *Historische Zeitschrift*, 1966/202. 333–351.; *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege.* Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1967.

¹⁶ *Europe's Last Summer: Who started the Great War in 1914?* Albert Knopf, New York, 2004.

A harmadik generáció a bipoláris világ negyedszázaddal ez-előtti összeomlása után lépett fel. Ez *Winter* és *Prost* szóhasználatával az 1992. év generációja. 1992-ben nyílt meg ugyanis Peronne-ban az első világháború múzeuma, amely francia, angol, német együttműködés eredményeként igen nagy meglevevítő erővel viszi el látogatóit a háború nyugati frontjának mindennapjaiba. E generáció (így például *Niall Ferguson* és *Gerald Feldman*) számára a fő feladat a háború legtágabb értelemben vett kulturális aspektusainak (mentalitások, magatartásformák, érzelmi, pszichés hatások és leginkább az identitás és emlékezet) vizsgálata. Példaképük Paul Fussell *The Great War and Modern Memory*¹⁷ és John Keegan *The Face of Battle*¹⁸ című műve. Újabban *Alan Kramer* munkáit¹⁹ emelném ki az ilyen megközelítést hasznosító művek közül.

Az első világháború történetének irodalmában jelenleg az utolsó értékelés az idén megjelent, *Jay Winter* által szerkesztett, mintegy másfél évtizedes munkával elkészített háromkötetes szintézis.²⁰ A szerkesztő historiográfiai bevezetője szerint saját munkássága és az egész monumentális mű a témakör kutatóinak negyedik, transznacionális generációjához tartozik. Fő jellemzője, hogy globális kérdéseket tesz fel és a válaszokban a globális összefüggéseket keres. A három kötet egyikét a szerzők teljes mértékben a civil társadalomnak szentelik, de a globális szemléletet a hadtörténeti és a politikatörténeti fejezetekben is érvényesíteni próbálják. Például figyelemre méltó a kérdés: ki gondolta volna, hogy ha a korábban németek által ellenőrzött Shandong tartományt Kína helyett Japánnak ítélik, az felkelésekhez, a Versailles ellen tiltakozó Május 4. mozga-

¹⁷ *The Great War and Modern Memory*. Oxford University Press, Oxford, 1975.

¹⁸ *The Face of Battle: A study of Agincourt, Waterloo and the Somme*. Jonathan Cape Ltd., London, 1976.

¹⁹ *Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War*. Oxford University Press, 2007. 434.; *German Atrocities, 1914. A History of Denial*. Yale University Press, London and New Haven, Conn. 2001. (társzerző John HORNE) 608. Németül: Hamburg: Hamburger Edition, 2004.; Franciául: Editions Tallandier, Paris, 2005.

²⁰ *Cambridge History of the First World War*. I–III. k. Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

lomhoz és a Kínai Kommunista Párt alakításához vezet majd? Talán nem tévedek, ha a munkát, első átolvasás után, úgy jellemzem: lényegében kiteljesíti a harmadik generáció törekvéseit. A háború globális tapasztalatainak és következményeinek, mondhatni, antropológiai vizsgálata fontosabb e munka szerzői számára a háború politikai okainál és hadászati jellemzőinél, bár természetesen ezekkel a kérdésekkel is részletesen foglalkoznak. Így például a zendülésekkel, a hadviselés hatásával az érintett nagyvárosokra vagy az újabban oly sok publikációban elemzett *shell-shock*kal, a *post traumatic stress disorder*rel, rövidítve PTSD-rel. A könyv széles körű kutatások eredményeire alapozva bővíti a szakirodalom szokásos horizontját. Néhány példa ezekre a nem szokványos új kérdésfeltevésekre. A gyarmatokon, illetve domíniumokon élt 1914-ben a világ lakosságának egynegyede (90% a brit domíniumokon); ebből csak Indiában 1,3 millió férfit mozgósítottak, 827 000-et vetettek be (többet, mint Szerbia vagy Románia teljes hadereje). Franciaország 437 000 tengerentúli katonát vetett be, és ehhez még hozzá kell számítanunk az Algériából, Indokínából, sőt Kínából is Franciaországba hozott munkásokat. Ez kiváltotta a francia munkások féltékenységet, és konfliktusokat idézett elő a franciák és a távolról jöttek között. A háborús szerepvállalás élénkítően hatott e területek politikai elitjeire, akik aztán egyre nagyobb önrendelkezési igényekkel léptek fel. Az afrikai helyi harcokra is kevés figyelmet szoktunk fordítani, pedig meggondolandó, hogy például milyen jelentős antanterőket kötött le Kamerun elhódítása a németektől. Alapjában fehérék harcoltak egymással Délnyugat-Afrikában és a legnagyobb német lakosságú Délkelet-Afrikában, ahol egyes források szerint a lakosság egytizede (650 000 ember) vált a háború áldozatává. Utak, vasútvonalak hiányában itt a haderők pusztá mozgatása volt a legnehezebb feladat: a mintegy 200 000 brit katonát egymillió teherhordó segítette. Számos felkelés is bonyolította az afrikai helyzetet, és mivel sok gyarmati tisztviselőt is behívtak, gyengültek az adminisztratív struktúrák.

Gazdaságtörténeti szempontból az állam szerepének növekedése nem pusztán a belső fogyasztás drasztikus szabályozá-

sához, hanem a hatalmas volumenű állami beszerzések révén a nemzetközi piacok befolyásolásához, államkapitalista struktúrák kialakulásához is vezetett. A háború kimenetelét érdemben határozta meg az, hogy az antant diszponált a globális szállítási kapacitások többsége fölött, rendelkezésére álltak a nemzetközi pénzpiacok, és a gyarmatokról is könnyebben jutott munkaerőhöz, mint a hadifoglyokra és kényszermunkásokra szoruló központi hatalmak. Ritkán esik szó arról, hogy az első világháború legnagyobb nyertese (legalábbis ha a ráfordítás-eredmény arányt nézzük) Japán volt. A japánok minimális veszteséggel szerezték meg a német érdekszférához tartozó kínai területeket; veszteségarányuk csak 0,2% volt, 800 000 mozgósított katonából 1210 esett el vagy sebesült meg, tűnt el. Összehasonlításképpen: ez a szám Oroszország esetében 9 150 000 fő, a mozgósítottak 76%-a volt. Japán jelentős háborús beszállítási piacokhoz jutott; közben területén számos kormányzati és civil elemző központ jött létre azzal a céllal, hogy a háború japán szempontból hasznosítható tanulságaival foglalkozzon. Tudósai többek között arra a következtetésre jutottak, hogy előbb-utóbb konfrontációra kerülhet sor az Egyesült Államokkal, a felkészüléshez pedig amerikai típusú oktatási rendszerre, hosszú távú gondos katonai-gazdasági tervezésre van szükség. Ugyanakkor érdekes lehet az is, hogy a médiakampányok, a propaganda révén az Egyesült Államokban széles körű antantpárti szolidaritási, támogatási kampány bontakozott ki, különösen a háború elején, a belgiumi német atrocitásokról érkező hírek hatására. Jennifer Keene²¹ szerint az amerikai civil társadalomban az USA háborúba lépésének idejére már megvolt a nyitottság erre a döntésre.

Elterjedt az irodalomban az a nézet: az első világháborút nem úgy kell felfogni, hogy egy nagy központi konfliktus sugárzott ki a világra, hanem inkább úgy, hogy egyes regionális konfliktusok szereplői próbálták kihasználni a nagyhatalmak konfrontációjából adódó helyzeteket. Az újabb irodalom sok figyelmet szentel Kis-Ázsiának, kiemelve, hogy innen származott

²¹ Jennifer KEENE: *World War I*. Greenwood Publishing Group, 2006.

a háború civil áldozatainak egyharmada. A régió mai problémáinak gyökereire utaló gyakori motívum az, hogy az Oszmán Birodalom területein osztozkodó franciák és angolok nem tudtak rendet teremteni, működőképes politikai, társadalmi berendezést kialakítani a nyolc új politikai egység bizonytalan határai között.

A legtöbb historiográfiai áttekintésből kimarad a szovjet, majd orosz termés. A nyelvismeret hiánya itt, úgy hiszem, csupán technikai ok, hiszen orosz szempontból a második világháború emlékezete elhomályosítja az első világháborút. Csak néhány jól ismert számot említek: az első világháború három milliós áldozatszámával szemben ott áll a polgárháborús évek 10,5 milliós veszteséglistája. És akkor még ehhez nem adtuk hozzá a 2,5 milliósra becsült emigrációs hullámot. A második világháború pokla aztán minden korábbi veszteséget elhomályosított. Hivatalosan közel 27 millió háborús áldozatról beszélnek a Szovjetunió területéről. Ebből közel 14 millió a civil áldozat. A németek és szövetségeseik által megszállt területen rekedt mintegy 70 millió szovjet civil állampolgárból tehát, akiknek háromnegyede nő, gyerek és idős férfi volt, minden ötödik meghalt. Az első világháború évfordulója kapcsán orosz történészek és politikusok a korábbinál jóval gyakrabban utalnak arra, hogy a hadviselők között ebben a háborúban is Oroszország háborús veszteségei voltak a legnagyobbak, ha nem is olyan mértékűek, mint a második világháború idején. Az utóbbiban elszenvedett 27 milliós szovjet veszteséggel szemben a szövetségesek – az amerikaiak, a britek és a franciák – durván 1,5 milliós vesztesége áll. A 100. évforduló kapcsán, már az ukrainai válság éleződése idején, Putyin aktuálpolitikai céllal beszélt az első világháborúról: azt emelte ki, hogy az orosz katonák harcoltak a leghősiesebben, az orosz nép hozta a legnagyobb áldozatot, de a győzelmet meg nem nevezett gazemberek eltulajdonították, indokolt tehát e téren is a történelmi igazságszolgáltatás.

Mindezt a historiográfiai áttekintést azonban csak amolyan kötelező gyakorlatnak szántam, hogy a bevezetőben jelzett tézisemhez visszatérve, szabadon választott elemként, néhány itt és most aktuális problémát vessek fel.

Mikor kezdődött a háború, és meddig tartott? Ha a háborút nem pusztán a harctéri eseményekre és a polgári lakosság közvetlen fizikai szenvedéseire korlátozzuk, s a gyűlölet keltette végletes erőszak gyökereit keressük, érdemes felidézni Peter Gay értelmezését 19. századról. A 91. évében járó Yale-professzort elsősorban Freud és a történészek viszonyáról írt műve²² tette ismertté. Gay szerint a „hosszú 19. század” fő társadalmi-politikai folyamata nem a szabadság és a demokrácia eszméinek és gyakorlatának folyamatos térnyerése, hanem az arra irányuló erőfeszítések sorozata, hogy az állam(ok) és a társadalmak megfékezzék, kanalizálják az egyéni és csoportos gyűlölet motiválta erőszak kitöréseit. Ilyen fékező eszközök a párbajok, az aktív sportolók és a szurkolók vetélkedése, a populáris sajtó manipulálása stb. 1914-re azonban olyan nagy mennyiségű nemzeti és szociális motiváltságú gyúanyag gyűlt fel Európában, hogy azt már nem lehetett hatástalanítani. Gay munkáját²³ olvasva emlékezhetünk Petőfi soraira, aki 1846 tavaszán írta a következő sorokat:

„Nem sülyed az emberiség!
Ilyen gonosz vala rég,
Ilyen gonosz már kezdet óta...
Hisz különben nem kellett vóna
Százféle mesét
Eget, isteneket
Pokolt és ördögöket
Gondolni ki, hogy zaboláztassék.”

A szó szorosabb értelmében is a szokottnál tágabbra kell nyitnunk a kronológiai határokat (erre legutóbb Joachim von

²² *Freud for Historians*. Oxford University Press, Oxford, 1985.

²³ *The Cultivation of Hatred. The Bourgeois Experience: Victoria to Freud III*. W. Norton & Company. London–New York, 1991.

Puttkamer²⁴ hívta fel a figyelmet), hiszen régiókban az első Balkán-háborútól a rigai békéig tart a hosszú 19. századot lezáró társadalmi és geopolitikai átalakulások folyamata. Ha még tágabbra nyitjuk horizontunkat: az 1911-es olasz–török háborútól az 1923. júliusi lausanne-i békéig is húzható ez az ív.

Bűntény-e a háború maga vagy csak a totális háború ún. atrocitásai minősíthetők annak? Ezzel kapcsolatban leginkább a németek belgiumi kegyetlenkedéseit szokták emlegetni, de egy ellenérv szerint a totális háborúban lehetőségei szerint a civil lakosság is árthat az ellenségnek, vagyis a civil lakosság hadviselő félnek tekinthető. 1914 domináns politikai normái szerint a háború a politika egyik elfogadott formája, amelynek ugyanolyan szabályai, rituáléi vannak, mint a politikai konfliktusrendezés békés formáinak. Sőt, a korszak normái szerint a tényleges vagy vélt sértést, megaláztatást meg kell torolni. A háborús technika azonban olyan mértékben fejlődött, hogy nem tudott lépést tartani vele a döntéshozók klasszikus diplomácián és hadviselésen formált gondolkodása. A háború során formálódik ki az a stratégia, amely már nem háborús célok elérését, hanem az ellenség megsemmisítését tűzi ki célul, akár preventív módon is. Jogi és erkölcsi normák tartalmukat veszítik, hiszen a legcélszerűbb, leghasznosabb nem a már támadó, hanem a potenciálisnak minősített ellenség minél teljesebb körű likvidálása, de legalábbis igen szigorú büntetése. 1914 egyes körökben máig élő értékrendje szerint létezett még igazságos háború, de hadd kockáztassam meg az állítást: az első világháború során kifermálódott hadviselési technika és morál mellett a legnemesebb célokért folytatott harc is több szenvedéssel jár, mint remélt haszna. Ebből persze nem következik az, hogy nincsenek politikailag indokolt, jogilag megtámogatható fegyveres fellépések, de ezek járulékos kárai nem egyszer felülmúlják az elérni kívánt cél hasznát.

Hol is húzódnak a frontvonalak, ki és mi harcol kívül és mivel?
A hagyományos ábrázolások birodalmak és nemzetek konfron-

²⁴ Jochen BÖHLER–Włodzimierz BORODZIEJ–Joachim VON PUTTKAMER (Hrsg.): *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War*. De Gruyter–Oldenbourg Verlag, München, 2014. 15.

tációjára koncentrálnak. Kutatói és/vagy politikai nézőponttól függően láttatják a háborút nemzeti tragédiaként és szociális nyomorúságként vagy a jogos nemzeti törekvések és osztályharcos célok sok vért követelő, de indokolt és jogos elősegítőjeként. A mikrotörténet és a *gender history* térhódítása révén azonban már egyre többet tudunk a frontok és a hátszágok belső konfliktusairól is. Igen jól hangzó beszédek hirdették a hadviselő országokban a társadalmi békét 1914 nyarán, de a helyzet villámgyorsan változott. Frontvonal formálódott a háborút támogatók és a háborút ellenzők, a szociális helyzetük miatt lázadók és kizsákmányolók, a tisztikarok és az egyszerű katonák világa, a társadalmak süllyedő és a pillanatnyi lehetőségeket kihasználó felemelkedő csoportjai között. Legutóbb Lőrinc László idézte Balla Tibor 2009-es tanulmányát,²⁵ mely szerint a Monarchia az első világháború közepétől nagyobb gondot fordított a frontkatonák fékentartására, mint arra, hogy legyőzze az ellenséges országok haderőit. E következtetést tudomásom szerint még nem támasztják alá megbízható kutatási eredmények, de elgondolkasztató, hogy Balla Tibor szerint a háború utolsó évében a Monarchia haderejének több mint fele már nem a frontokon harcolt, mivel egyre több katonára volt szükség a hátszágban a lakosság és a többi katona fékentartására. A Haza érdekében saját hazájuk kínoztatott és végeztetett ki katonákat, sőt nem sokkal később más katonák a Németországban ipari méretűvé váló megtorló és tömeggyilkos államapparátus áldozatai lettek. A katonai siker biztos, homogénna gyúrt társadalmi hátteret igényel, s a „vérben újjászületés”, a biológiai és intellektuális emberi minőség tudatos formálásának igénye (eugenika, szociáldarwinizmus) pedig egybecseng a háborús fegyelmezés gyakorlatával, és máig ható erő. Csak egy adat: a brit hadseregben mintegy kilencmillió mobilizált katonából közel 40 000-et ítéltek el dezertálásért, 2000-et halálra, ebből 266-ot ki is végeztek.²⁶

²⁵ BALLA Tibor: *Katonai alakulatok karhatalmi bevetései Magyarországon 1918-ban*. Rendvédelmi Füzetek, Budapest, 2009.

²⁶ Cathryn CORNS and John HUGHES-WILSON: *Blindfold and Alone. British Military Executions in the Great War*. London, 2001.; Richard Georg PLASCHKA–

Mindebből következő alapkérdés az áldozatok és a tettesek keresése. E kérdés feltevésekor bármely történeti szituációval kapcsolatban meg kell különböztetnünk a politikai, a történeti, az erkölcsi és a jogi szempontokat. Ezek az eltérő prizmak eltérő képeket mutathatnak, hiszen például a törvények, szabályzatok következetes alkalmazása a legszörnyűbb tragédiákhoz vezethet, megsértésük viszont lehet erkölcsileg pozitív, történetileg nagyra értékelt. Igen ritka az olyan helyzet, amikor különböző prizmak fénytörése közel esik egymáshoz. Ilyen rendkívüli helyzet egy olyan kollektív tragédia, mint a történeti Magyarország összeomlása, amely, ha nem is egyforma módon és mértékben, de a nemzeti közösség minden tagjának súlyos fájdalmat okozott és okoz. Ez azonban nem mossa egybe a fájdalmakat. Attól, hogy hősnek nevezzük a valóban hősiesen küzdőket és az értelmetlenül elpusztultakat, áldozatuk nem kap megváltó értelmet. Az áldozatokra való méltó emlékezés nem ad méltóságot a méltatlan ügynek, amelynek szolgálatában életüket vesztették. Különösen nem mosható egybe ez az áldozat a felfűtött gyűlöltre alapozó, de rideg, ipari célszerűséggel végrehajtott tömegesen meggyilkoltak emlékével.

Itt térek vissza a bevezetőben jelzett tézisemhez a megbékélés korlátairól. Mai történetpolitikai vitáink leginkább a második világháborúhoz kapcsolódnak, de tapasztalataim szerint az első világháború kitörésének 100. évfordulójához fűződő traumák a második világháborúhoz hasonlítható drámaisággal formálják régióink, leginkább déli szomszédaink jelenét és múltkezelését. Két évvel ezelőtt mindezt még nem így láttam. Őszinte naivitással reméltem, hogy az első világháború kitörésének 100. évfordulója egyszeri, rendkívüli, szimbolikus pillanat. Ha méltó módon emlékezünk és emlékeztetünk 1914 nyarára, a tudomány és a politika együttműködve üzenheti hazánk, régióink és kontinensünk közvéleményének: van esély arra, hogy előbbutóbb túllépjünk a 20. század traumáin. Véleményem azoknak a tapasztalatoknak a hatására változott meg, amelyeket a júni-

us 19–21. között Szarajevóban lezajlott háromnapos nemzetközi konferencia (*The Great War: Regional Approaches and Global Contexts*) előkészítése és lebonyolítása során szereztem. A hét rendező intézmény egyike ugyanis (a bosnyák, horvát, szlovén, makedón, osztrák, német intézmények mellett) az MTA BTK TTI volt. Mintegy 150 résztvevő jött el 26 országból.

Az előkészületek során érzékelhettük az európai emlékezetpolitika rendkívül erős aktuálpolitikai töltetét. 2012. szeptember elején szakmánk legtekintélyesebb nemzetközi szervezete, az 1898-tól lerakott alapokon 1926-ban alapított Nemzetközi Történettudományi Bizottság nálunk tartotta az ötévenkénti világkongresszusok között esedékes közgyűlését. Itt merült fel egy Szarajevóban tartandó nagy konferencia terve. Intézetünk jó kapcsolatban van több balkáni kutatóhellyel, ezért felajánlottuk, hogy közvetítő szerepet játszunk a CISH francia főtítkára és a szarajevói Történettudományi Intézet között. Ezzel párhuzamosan, de 2010-ig visszanyúlva indult el a szervezőmunka a közvetlen föderális állami irányítással működő szarajevói történettudományi kutatóintézetben is. Az e-mailek és a személyes tárgyalások egyértelművé tették, hogy a szerb és a francia emlékezetpolitika tartalma és céljai, valamint a bosnyák, horvát, osztrák, német, magyar kollégák nézetei között túl nagy a szakadék. Gavriló Princip számos szerb kolléga számára a mai napig a szerb nemzeti mozgalmakat elnyomó Habsburg Monarchia ellen lázadó szabadságharcos. Véleményük szerint egy ilyen nagy nemzetközi konferenciának a megbékélés üzenetét úgy kell hordoznia, hogy egyúttal megkérdőjelezhetetlen legyen: a háború kitöréséért egyértelműen Németországot és a Habsburg Monarchiát terheli a felelősség. Ugyanolyan igaztalannak tartják Szerbia első világháborús, akár részleges felelősségének felvetését, mint Szerbia kárhoztatását az 1990-es évek első felének balkáni háborújával kapcsolatban. Bosnyákok, szerbek, horvátok négymilliós közös államában, ahol csak külső erők segítségével lehet fenntartani a békét, és ahol, ha jól számolom, három szinten 13 kormány 150 minisztere próbál érdekeket érvényesíteni, a történeti közemlékezet súlyos politikai fegyver. Francia barátaink a háború globális

aspektusait szerették volna láthatóbbá tenni. Közben bármennyire eltér is szerb kollégáink véleménye 1914 nyara eseményeinek értelmezéséről többi délszláv kollégájuk felfogásától, abban egyetértenek, hogy a nagy háború kulcskérdése a német, osztrák–magyar, orosz birodalmak Balkán-politikáinak konfliktusa. Horvátok és szlovének ugyanúgy, mint csehek, lengyelek, szlovákok vagy ukránok, több birodalom hadseregében is harcoltak, így nem pusztán nemzeti emlékezeti narratívák szembesülnek egymással, hanem a birodalmi és szövetségrendszeri közösségtudatok maradványai is.

Nem segítette a konferencia-előkészítés hangulatát az sem, hogy éppen akkor jelent meg Christopher Clark *Alvajárók* című könyve,²⁷ amely a sok évfordulós munka közül messze a legnagyobb hatású: olyan mértékben, hogy kegyelemdöfést adott Fritz Fischer már említett, sok évtizeden át ható, az utóbbi években ugyan gyengülő kisugárzású tézisének, amely a világhatalmi pozícióért folytatott német küzdelem Bismarcktól Hitlerig húzódó vonalában helyezte el Németország és a Monarchia meghatározó felelősségét az első világháború kitöréséért. Clark megosztja a felelősséget, ám szerb értelmezésben ez inkább Németország és a Habsburg Monarchia tisztára mosását jelenti. A tézist leegyszerűsítve, hangadó szerbiai és boszniai szerb (*Slobodan Soja*) történészek és politikusok azt kifogásolják, hogy Clark szerint a világháború kitörését nem annyira a Monarchiának felajánlott feltétel nélküli német támogatás, hanem Oroszország Szerbia melletti kiállása okozta. Clark párhuzamot von 1914. június 28-a és 2001. szeptember 11-e között, és a szerb nacionalizmus folyamatosságára utal a Fekete Kéztől Srebrenicáig és Szarajevo 1992–1995 közötti ostromáig. Clark felfogását ugyanakkor számos, szintén nagy hatású műveket publikáló kollégája vitatja: így például Max Hastings a Fischer-tételhez kapcsolódik, sőt azt tágabb politikai, történetpolitikai kontextusba helyezi: „A Német Birodalom 1914-ben harcias autokrácia volt, győzelme katasztrofális következményekkel járt volna a szabadságra és a demokráciára

²⁷ Első kiadás: *Sleepwalkers. How Europe went to war in 1914*. Allen Lane, an imprint of Penguin Books, London, 2012.

nézve. Nagy-Britannia... az izmosodó demokratikus világrendet is védelmezte egy tekintélyelvű, világuralomra törő rendszerrel szemben. A nyugati civilizációnak ugyanannyi oka van a hálára az 1918-as, mint az 1945-ös győzelemért”.²⁸

S itt térnek vissza közhelyszerű, de gyakran ismételendő téziséhez: a történeti vonatkozású megbékélések lehetőségeit és korlátait nem a múlt eseményei, hanem a mindenkori jelen körülményei, az emlékezetek és emlékezetpolitikák határozzák meg. Minden előtörténetet utólag írunk, és akár világraszóló konferenciával, akár kőbe vésve próbálunk konszenzust reprezentálni egy-egy múltbeli esemény vagy sors értékelése kapcsán, ha az adott társadalmi-politikai közeg megosztott, az emlékezés nem megbékéléshez, hanem konfrontációhoz vezet.

Egykori naivitással szerencsére (vagy sajnos) nem álok egyedül. Ezt illusztrálják záró gondolataim, kissé túllépve a megadott témán. Kilenc évvel ezelőtt, 2005 áprilisában, a második világháború befejezésének 60. évfordulóján, három tucat cseh, szlovák, magyar, osztrák közéleti személyiség (politikusok, tudósok, egyházi vezetők) Erhard Busek volt osztrák alkancellár, tudományügyi és felsőoktatási miniszter, a Közép-Európa gondolat hűséges képviselője kezdeményezésére levélben fordult az Európai Parlament képviselőihez. Idézem: „Ma általános egyetértés mutatkozik abban, hogy Hitler rezsimje és háborús kalandja bűn volt – írta. – Másfelől azonban nem alakult ki hasonló konszenzus a győztes oldal vonatkozásában, hiszen az is elkövetett elítélendő cselekedeteket. Ezt be kell vallanunk, hiszen ezek a tettek is sok ember halálát vagy szenvedését okozták. Ennek tudomásul vétele nem vétőzza meg a háborúról adott alapvető értékelést, nem csökkenti vagy relativizálja a nácik bűneit. Hatvan évvel a háború befejezése után azonban egyértelművé kellene tenni az európai közvélemény előtt: a mai Európa minden szempontból a nemzetek és államok legitim közössége és egyetlen egy polgára sem felelős közvetlenül vagy személyesen azért, amit ősei tettek. A múlt

²⁸ *Népszabadság*, 2014. április 5. 10.

bűneit végérvényesen múlt időbe kell tenni.”²⁹ Az aláírók arra kérték az Európai Parlament képviselőit, hogy tegyenek e cél megvalósítására gyakorlati lépéseket, hogy így az európai és világtörténelem e fejezete az igazság és megbékélés jegyében zárjon le.

Az azóta eltelt évek során az Európai Parlament, az Európai Unió számos rendezvénnyel, kiadvánnyal, a Brüsszelben rövidesen megnyíló Európa-történeti Múzeum előkészítésével sokat próbált tenni egy összeurópai történeti emlékezet formálása érdekében. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy semmilyen politikai akarat sem képes lezárni történelmi fejezeteket, a múlt bűneit nem lehet zárójelbe tenni. Könyvtárnyi irodalom, konferenciák légiója kereste, keresi – túlnyomórészt a fasizmus, nácizmus, kommunizmus, nacionalizmus, imperializmus fogalmaival operálva – az egyéni és kollektív gyűlöletetek 20. századi tömeggyilkos politikákká formálódásának mechanizmusait. Diszciplínánk legfrissebb eredményei azonban túlmutatnak ezen; ma, amikor minden technikai lehetőségünk megvan arra, hogy saját magunkkal együtt évezredek fizikai és szellemi építőmunkájának eredményeit is rövid idő alatt hatékonyan elpusztítsuk, rendkívül felértékelődött az emberrel mint egyénnel és társas lénnel, az emberi kreativitás és pusztító hatalom természetével foglalkozó tudományok értéke, mai terminológiával szólva közhaszna. Ha átfogó következtetést lehet megfogalmazni az első világháborúval foglalkozó áttekinthetetlen mennyiségű, de minőségében, fő tendenciáiban mégiscsak megfogható történettudományi és emlékezetpolitikai termés vizsgálata alapján, az az, hogy ez a háború nyitotta meg a gyűlöletpolitika állami eszközökkel ipari méretűvé fokozott instrumentalizálásának korszakát. S ahogy kontinensünk a háború következtében elvesztette a hosszú 19. század során kiküzdött vezető szerepét az emberi életminőség javításában, úgy vált úttörővé a pusztítás modern ideológiáinak és technikáinak terén. Az 1914-ben kezdődött, sokak által elgondolkoztatóan európai polgárháborúnak nevezett bő három évtized katasztrófásorozatának ta-

²⁹ A szöveget Arnold Suppan bécsi kollégám bocsátotta rendelkezésemre, ezért itt is köszönetet mondok.

pasztalatai a gyilkos gyűlöletpolitika globalizálódásának mai világában a modernizáció és a progresszió fogalmainak újragondolására készítették, késztetik szakmánk számos művelőjét. A tudomány racionális logikája vezetett ehhez a következőtetéshez, de az 1968-as nemzedék tagjaként gondolataimat egyáltalán nem tudományos, de annál emberibb gondolattal zárom: legyünk realisták! Követeljük a lehetetlent! Próbáljunk hinni József Attilának:

*A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.*